فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامهٔ تاریخ اسلام
سـال نهم، شماره سی و ششم، زمستان ۱۳۹۸
مقاله پژوهشی، صفحات ۵ – ۲۵

مفهوم «حرم» در سیره نبوی ﷺ و ضرورت و امکان بسط آن

عبدالقادر براهوئی[۱]
محمد سپهری[۲]
علی احمد سلامی[۳]

چکیده

«حرم» از مفاهیم بنیادی در سیره پیامبر اسلام ﷺ است. در حجاز عصر پیامبر ﷺ سه سکونتگاه شهری مکه، مدینه و طائف وجود داشت. پیامبر دو شهر مکه و مدینه و به قولی طائف را «حرم» تعیین کردند. مفهوم «حرم» برای اعمال مجموعه‌ای از قوانین و مقررات خاص و تا حدودی سختگیرانه، جهت حفظ و نگهداری گیاهان و جانوران وضع شده بود. مسئله اصلی پژوهش این است که مفهوم حرم چه تأثیری بر حفظ محیط زیست شهرهای حجاز داشته است؟ و اینکه با توجه به مشکلات زندگی شهر معاصر بر محیط زیست، آیا امکان استفاده از این مفهوم دینی برای حفظ محیط زیست وجود دارد؟ در این نوشتار با توجه به روایات موجود و بررسی متون تاریخی روشن شد که تعیین حرم و وضع مقرراتی مانند ممنوعیت قطع درختان، شکار و ترساندن حیوانات و نیز از بین بردن گیاهان تأثیر بسیاری بر حفاظت از محیط زیست طبیعی شهرهای عصر پیامبر ﷺ داشته است. همچنین با توجه به وضع ناگوار محیط زیست شهری در کشورهای جهان سوم به‌ویژه در کشورهای اسلامی، جستجوی راهکارهایی جهت حفظ و نگهداری طبیعت در این کشورها ضروری و گریزناپذیر به نظر می‌رسد. از این‌رو به نظر می‌رسد بسط قوانین حرم به دیگر سکونت‌گاه‌های شهری در جهان معاصر می‌تواند نقش مهمی در حفاظت از محیط زیست و میراث طبیعی پیرامون شهرها داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: حرم، سیره نبوی، طائف، مدینه، مکه، محیط زیست.

---

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه مذاهب اسلامی (نویسنده مسئول). akhalji2668@gmail.com
۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز. Sepehran55@gmail.com
۳. مربی گروه فقه حنفی دانشگاه مذاهب اسلامی. m.salami1996@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۰۵ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۱٤

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

درآمد

محیط زیست مهمترین چالش بشر در عصرحاضر است. رونق زندگی شهری از انقلاب صنعتی تاکنون بی‌وقفه ادامه یافته و امروزه با رشد و گسترش روزافزون شهرها و ایجاد مسائل جدید درباره شهرها، بحث‌های جدیدی پیرامون این مسائل و عوامل تاثیرگذار بر آنها همچون افزایش بی‌رویه جمعیت و معضل‌های زیست محیطی به شکل گسترده‌تری مطرح شده‌است (مرصوصی و دیگران، ٢٦). بیشترین آسیب‌ها در مناطق نزدیک به زیستگاه‌های انسان به طبیعت وارد شده‌است. انسان عصر مدرن، بسیار دیر متوجه شد که با اقدامات نسنجیده طبیعت را به ورطه نابودی کشانده است. اولین واکنش‌ها از سوی متفکرانی بود که می‌گفتند انسان در حال نابودی محیط زیست خود است، محیطی که از لحاظ بیولوژیکی به آن وابسته است (مهشواری، ۹). توسعه سریع شهری در چند دهه اخیر چنان ابعاد مختلف زندگی بشر را تحت تأثیر خود قرار داد که متفکران و متخصصین امر را به بازنگری جدی در نظریه‌های توسعه‌ای گذشته، واداشت. مطرح شدن توسعه پایدار به عنوان شعار اصلی هزاره سوم نیز، ناشی از آثار مخرب شهرها بر گستره زیست‌کره و ابعاد مختلف زندگی انسانی است (قره خلو، ۱۵۹). برای حل آثار سوء ناشی از گسترش شهرنشینی بر ابعاد مختلف زندگی بشر، رهیافت‌ها و ابتکارهای گوناگونی مطرح شده‌است که از مهم‌ترین آنها می‌توان به ایجاد و گسترش فضاهای سبز شهری، تعیین مناطق حفاظت شده و پارک‌های ملی، ایجاد پارک‌های جنگلی و ایجاد کمربند سبز پیرامون شهرها اشاره کرد. بدون شک تمام این رهیافت‌ها تأثیر مهمی در کاهش معضل‌های زیست محیطی شهرنشینی داشته‌اند.

تعیین حریم برای شهرها و وضع قوانین و مقررات جهت حفظ طبیعت اطراف مناطق سکونتگاه‌های شهری در شریعت اسلام طرح شده‌است. این رهیافت در کنار دیگر راه‌حل‌های پیش‌گفته، می‌تواند راهگشای مشکل‌های شهرنشینی عصر مدرن باشد. بر طبق منابع اسلامی، خداوند «مکه» و پیامبر «مدینه» و نیز «وادی وج» در طائف را حرم قرار دادند. تعیین حرم مکه و حدود آن مربوط به قبل از اسلام بود و اسلام نیز برآن صحه گذاشته است. اما حدود حرم مدینه و طائف توسط شخص نبی اکرم صلی الله علیه و آله و سلم تعیین شد. تعیین حرم برای شهرها و انشاء قانون و مقررات برای آن و اجرای

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

سختگیرانه این قوانین چه در زمان پیامبر اکرمﷺ و چه بعد از ایشان نقش بسزایی در قانونمند کردن رفتار انسان‌ها با محیط زیست داشته است. در تعیین «حـرم» ضـمن بـه رسمیت شناختن حق همه انسان‌ها در بهره‌مندی از مواهب و منابع طبیعـی، ایـن حـق، محدود و قاعده‌مند شده‌است. در محدوده حرم تعقیب، فراری دادن و صید حیوانات و نیز بریدن درختان و کندن گیاهان حرام و یا ممنوع شده‌است.

در این مقاله ضمن بررسی تأثیر «حرم» در حفظ و نگهداری منـابع طبیعـی و محـیط زیست اطراف سکونت‌گاه‌های انسانی، ضرورت بسط و به روزسازی قوانین و مقررات حاکم بر حرم جهت حفاظت محیط زیست شهرها و امکـان تسـری و بسـط تئوریـک مفهوم حرم مورد بحث قرار گرفته و نظریه‌هایی بر پایه و مسـتند بـه سـیره پیـامبرﷺ ارائه شده‌است.

پیشینه پژوهش

درباره «حرم» بیشتر در قالب فقه و احکام فقهی ناظر بر آن سخن گفته شـده اسـت. برخی نویسندگان مسلمان نیز در قالب کتاب هـای جغرافیـایی و سـفرنامه هـا دربـاره حدود و ثغور مطالبی گزارش کرده اند. با این همه بـه صـورت مسـتقل در ایـن زمینـه پژوهش‌های محدودی صورت گرفته است. از جمله این پژوهش‌ها رساله مهدی صالح السامرائی (١٤٢١ق) با عنوان «احکام الحرمین المکی و المدنی فی فقه الاسلامی» است. آقای سامرائی در این پژوهش از حدود حرم‌های مکه و مدینه و احکام و قـوانین حـرم سخن گفته است. همچنین احمد پاکتچی در مدخل «حرم» دایره‌المعارف بزرگ اسلامی به تعریف مفهوم «حرم» و جنبه‌های مختلف آن پرداخته است. اما درباره موضوع خاص این مقاله و ارتباط حرم با محیط زیست پژوهش مستقلی صورت نگرفته است.

حرم

واژهٔ حرم به معنی ممنوع بودن و حرمت داشتن، برای نخستین بار در قرآن کـریم و برای مکه به کار رفته است (عنکبوت، ٦٧؛ قصـص، ٥٧؛ ابـراهیم، ٣٥؛ بقـره، ١٢٦). در تعریف حرم، علمای لغت به این بسنده کرده‌اند که حرم، مکه و اطراف آن است و حرم رسول الله(ص)، مدینه است (ازدی، ٢٦٥؛ جـوهری، ١٨٩٦/٥). بـه نوشـته فیروزآبـادی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

«حرم، حرم مکه و آن حرم خدا و حرم رسول اوست. و حرم ها، مکه و مدینه» هستند (فیروزآبادی، ١٤١١). آنچه همه تعریف‌های اهل لغت بر آن اجماع دارند این که بر طبق حدیث پیامبر، مکه حرم ابراهیم و مدینه حرم پیامبر اسلام است (ابن عباد، ٢٢٥).

در لغت حرم از سه حرف حاء و راء و میم تشکیل شده و به معنای ممانعت و حفاظت شدید است و حرام ضدّ حلال است (ابن فارس، ٤٥/٢). حرم مصدر حرمان به معنای حفاظت شدید و غیرقابل نفوذ است (دقر، ٤٧/٦).

حرم مکی

خداوند سرزمین مکه را انتخاب کرد تا آن را حرمی امن برای انسان‌ها، حیوانات و گیاهان قرار دهد. درآیات مربوط به حرمت داشتن حرم مکی، دو واژه «بیت الحرام» (المائده، ٩٧) و «بلده» (النمل، ٩١) مطرح شده‌است. دومی جامع‌تر و وسیع‌تر از نخستین است و بر اساس آن (بلده)، شهر مکه شأن و منزلت خاصی دارد. جامع‌ترین روایت پیامبرﷺ در مورد حرم مکی، روایتی است که عبدالله بن عباس نقل کرده‌است: «**وعن ابن عباس رضی الله عنه قال: قالَ رَسولُ اللهِ صَلَّى اللَّهُ علیه وسلَّمَ يَومَ الفَتْحِ، فَتْحِ مَكَّةَ: إنَّ هذا البَلَدَ حَرَّمَهُ اللَّهُ يَومَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأرْضَ، فَهو حَرَامٌ بحُرْمَةِ اللهِ إلى يَومِ القِيَامَةِ، وإنَّه لَمْ يَحِلَّ القِتَالُ فيه لأحَدٍ قَبْلِي، ولَمْ يَحِلَّ لي إلَّا سَاعَةً مِن نَهَارٍ، فَهو حَرَامٌ بحُرْمَةِ اللهِ إلى يَومِ القِيَامَةِ، لا يُعْضَدُ شَوْكُهُ، ولَا يُنَفَّرُ صَيْدُهُ، ولَا يَلْتَقِطُ إلَّا مَن عَرَّفَهَا، ولَا يُخْتَلَى خَلَاهَا. فَقالَ العَبَّاسُ: يا رَسولَ اللهِ، إلَّا الإذْخِرَ، فإنَّه لِقَيْنِهِمْ ولِبُيُوتِهِمْ، فَقالَ: إلَّا الإذْخِرَ**» (بخاری، ١٢٧/٤؛ نیسابوری، ١٠٩/٤ ؛ اصبهانی، ٣٢/٤؛ فاکهی، ٢٤٧/٢): پیامبرﷺ در روز فتح مکه فرمودند: بی‌تردید خداوند این شهر را از آغاز آفرینش آسمان‌ها و زمین حرم قرار داده است و با این تحریم خداوند تا روز قیامت حرمتش باقی است، خارش بریده نگردد، شکارش به وحشت انداخته نشود، کسی چیز بر زمین افتاده را برندارد مگر آنکه صاحبش را می‌شناسد و گیاهانش چیده نشوند. عباس فرمود: ای پیامبر خدا! گیاه اذخر را استثنا قرار دهید! زیرا مورد نیاز آهنگران و صنعتگران است و با آن سقف خانه‌ها را می‌سازند. فرمودند: مگر اذخر.

نخستین محدودیت اعمال شده در محدوده حرم، طبق این حدیث پیامبر اکرمﷺ،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

«قطع نکردن درختان» در محدوده حرم است. کـار دیگـری کـه در حـرم ممنـوع شـده «شکار» است. منظور از شکار در جوامع بدوی، بیشتر شکار حیوانات گیاه‌خوار آن هـم جهت استفاده تغذیه‌ای است. بر همین قیاس، مجازات‌هـایی کـه بـرای صـید در حـرم اعمال شده بیشتر به مصداق حیوانات حلال گوشت و علفخوار تعیین شده‌است. اما ابن سیده چنین نقل کرده که «**و قیل کلُّ وحش صَیْدٌ صِیدَ أو لم یُصَـدْ**» (ابـن منظـور، ۲٦۰/۳)، تمامی حیوانات وحشی شکارند، چه شکار شوند و چه نشوند». این قول ابن سـیده در تعریف صید، شاذ و مربوط به خود اوست. اما تعیین مجازات برای توله حیـوان درنـده در محدوده حرم آن گونه که سیوطی معتقد است: «اگر آهو یا توله یک حیوان درنده یا موش دو پایی را کشت باید بره‌ای در عوض ذبح کند که گیاه خـورده و شـیر نوشـیده است» (سیوطی، ٥١٤/٥)، دلیلی بر این اسـت کـه دومـین محـدودیت اعمـال شـده در محدوده حرم و طبق حدیث پیامبرﷺ نه فقط شکار و کشتن حیوانات وحشی حـلال گوشت، که از آن هم بالاتر «به وحشت نیانداختن کلیه حیوانات وحشـی» اسـت. ایـن دقت نظر و باریک‌بینی از مختصات منحصر به فرد سخنان نبی رحمت اسـت. امـر بـه اجتناب از ترساندن حیوانات وحشی در واقع ترویج زندگی مسالمت‌آمیز بین انسان‌ها و حیوانات نیز هست و همچنین در ادامه همین حدیث: «**و لاَ یُخْتَلَی خَلاَهَا**» «**أی: لا یحتش حشیشها**»، گیاه تازه حرم کنـده نشـود (ابـن منظـور، ۲۳۷/۱٤) بـه دیگـر سـخن پیـامبر اکرمﷺ نه تنها قطع درخت و درختچه و بوته حرم، که کندن هر نوع گیاه روئیدنی در محدوده حرم را تا مادامی که تازه است و خشک نشده ممنوع کرده اسـت. موئیـد ایـن سخن، استثنایی است که به درخواست عمویش عبـاس در مـورد گیـاه «اذخـر» اعمـال شده‌است. اینکه تنها یک گیاه از حکم کلی «گیاهش کنـده نشـود» اسـتثناء شـده بـدین معناست که هرگونه گیاه و روئیدنی دیگر در محدوده حرم نباید کنده شود. پذیرش این تفسیر از حدیث پیامبر با تجارب بشری و دستاوردهای نوین علمـی در عرصـه محـیط زیست سازگارتر اسـت. پیـامبرﷺ در محـدوده حـرم، جهـت حفـظ چرخـه طبیعـی زنجیره‌های غذایی، کندن هر نـوع روئیـدنی گیـاهی تـازه را جهـت اسـتفاده حیوانـات گیاهخوار و ترساندن کلیه حیوانات وحشی را جهت بقاء چرخه غـذائی ایـن محـدوده

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

زیست محیطی حفاظت شده، ممنوع کرد. چرا که بنابر یک اصل ابتدایی زیست‌شناسی اگر در محدوده یک زیست‌بوم و در چرخه زیستی آن به عنوان مثال حیوانات وحشی گوشتخوار ترسانده و از محدوده حرم فراری داده شوند، جمعیت حیوانات گیاهخوار از کنترل خارج و کل حیات طبیعی زیست بوم با خطر مواجه می‌شد. به همین قیاس اگر کندن گیاهان ممنوع نمی‌شد، زیست حیوانات گیاهخوار به خطر می‌افتاد. عرب جاهلی پوست درخت سمر را می‌کند و گردنبند درست می‌کرد با این اعتقاد که او را از آسیب و چشم زخم مردم ایمن سازد، از این‌رو خداوند کندن پوست درخت های حرم را نیز حرام اعلام کرد (سیوطی، ١٦٧/٥). روشن‌تر از این نمی‌توان گفت که هر عملی حتی اگر کمترین آسیب را به طبیعت و گیاهان حرم وارد کند، ممنوع و حرام است. تا بدان حد که با وجود تأکید مؤکد بر مسواک کردن دندان‌ها در سیره پیامبرﷺ، گرفتن مسواک از درختچه مسواک و یا دیگر درختان حرم تا هنگامی که سبز هستند جائز نیست (ابن نجیم، ٣١٥/٧) و انتقال خاک و سنگ حرم برای تبرک نیز حرام اعلام شده‌است (حسب الله، ٢٩).

محدودیت‌های اعمال شده در سرزمین حرم از دوران ابراهیمؑ تا عصر پیامبراسلامﷺ وجود داشته‌است. با توجه به این که غذای اهل مکه از شکار تأمین می‌شد و آنان در جستجوی غذا از حرم خارج می‌شدند، اسماعیلؑ هم با آنان به شکار می‌رفت (ابن الضیاء، ٣٤؛ طبری، *جامع البیان*، ٢١/١٧)؛ به نظر می‌رسد قداست حرم پس از اسماعیلؑ نیز در نسل‌های بعد باقی مانده بود. چه قریش در جاهلیت و در عصر اسلام به محدوده حرم آگاه بودند (حموی، ٢٤٤/٢) و به شدت پایبند محدودیت‌های حرم بودند. مشهور است که به قریش، حُمُس گفته می‌شد، چون در دین بسیار بر خود سخت می‌گرفتند (بغدادی، *المحبر*، ١٨١). هر چند برخی حمس را دین مردم قریش در مقابل «الحله»، دین بنو مجاشع و یکی از ادیان عرب در دوران جاهلیت دانسته‌اند (صفدی، ٤٣). برخی دیگر معتقدند به قریش حمس می‌گفتند چون دارای قوت و قدرت بودند و در ایام حج به جای وقوف در منی در مزدلفه وقوف می‌کردند (ذهبی، ٧٩/١). اما قریش چه غرق در شکوه قدرت و چه سختگیر و متعصب در دین اجداد خویش، در اعمال قوانین حرم بر خود سخت می‌گرفتند. همه اراضی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

مکه پیش از ریاست قصی منطقه حفاظت شده بودند، چه در عصر جاهلی اطراف خانه خدایان را برایشان حمی [منطقه حفاظت شده] قرار می‌دادند به همین خاطر درختان موجود در منطقه حفاظت شده اطراف کعبه، مقدس بودند و قطع آنها و بریدن شاخه‌هایشان جایز نبود به جز برخی از شاخه‌ها یا کندن پوست رویینِ تنه‌ها برای درست کردن گردنبند رواج داشت (علی، ۱۶/۱۲). افزایش تعداد درختان در محدوده حرم چندان زندگی را بر اهالی مکه تنگ ساخته بود که قریش به بزرگ خویش، قصی از فراوانی درختان که مانع از ساخت و ساز شده بود شکایت بردند، و برای قطع درختان اجازه خواستند. قصی آنها را منع کرد وآنان خانه‌هایشان به صورتی بنا کردند که درخت‌ها درون خانه‌ها قرار گرفتند (سهیلی، ۲۳۲/۱).

حرم مدنی

«اللَّهُمَّ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ حَرَّمَ مَكَّةَ فَجَعَلَهَا حَرَمًا وَإِنِّي حَرَّمْتُ الْمَدِينَةَ حَرَامًا مَا بَيْنَ مَأْزِمَيْهَا أَنْ لاَ يُهَرَاقَ فِيهَا دَمٌ وَلاَ يُحْمَلَ فِيهَا سِلاَحٌ لِقِتَالٍ وَلاَ يُخْبَطَ فِيهَا شَجَرَةٌ إِلاَّ لِعَلْفٍ اللَّهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي مَدِينَتِنَا» (نیسابوری، ۱۱۷/٤؛ نسائی، ۲۵۷/٤). دهلوی در تشریح این حدیث می‌نویسد: «پیامبر ﷺ فرمودند: حضرت ابراهیم علیه‌السلام مکه را حرم قرار داد و من مدینه را حرم قرار می‌دهم. به اعتقاد من این حدیث به این نکته لطیف اشاره دارد که دعاهای پیامبر ﷺ که با عزم راسخ و نهایت تلاش ایشان همراه است در نزول توقیعات نقش بزرگی دارد» (دهلوی، ٤١/٢). پیامبر ﷺ مدینه منوره را حرم اعلام کردند همانگونه که ابراهیم علیه‌السلام مکه را حرم اعلام فرمودند (ترمذی، ۲۰۵/٦؛ طبری، *جامع البیان*،٥٤١/٢)، تا در آن جز حیوان موذی آسیب نبیند و گیاهان جز به اقتضای ضرورت قطع نگردد. سنت نبوی محدوده منطقه‌های حفاظت شده مدینه و مکه را تعیین کرده که در آن تجاوز به این حریم‌های مقدس یا صدمه زدن به انسان‌ها، شکار حیوانات و قطع درختان جایز نیست. قسمتی از روایت مربوط به صحیفه علی بن ابی طالب، تعیین حدود حرم مدینه را از کوه عیر تا کوه ثور معرفی می‌کند (بخاری، ۱۲۰۲؛ نیسابوری، ۱۱۵/۵-۱۱٤). در تفسیر محدودیت‌های حرم مدینه، «گیاهش کنده نشود و درختش قطع نشود» (شیبانی، ۳۱۸/۱) و یا این که «اگر در مدینه آهوان را در حال چریدن دیدی آنها را به وحشت

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

میناز» (بخاری، ۳۲۲–۳۲۱؛ نیسابوری، ٤٠٥/٧)، مفسرین و اهل حدیث معتقدند تمام محدودیت‌های ذکر شده برای حرم مکی در حرم مدنی هم نافذ و برقرارند. شعاع منطقه حرم مدینه طبق روایات دوازده میل است (همان).

حرم وادی وَجّ یا طائف

در مورد جانمایی وادی وج دو قول وجود دارد. نخست اینکه وج یکی از وادی‌های طائف است. دیگر آنکه وج همان طائف است (محجوب میرغنی، ۲۵۰). این وادی به دلیل هوای مناسب، مورد توجه قریش بوده تا آنجا که قریش به ثقیف پیشنهاد دادند در قبال شراکت در وادی وج آنان را در حرم با خود شریک سازند (بغدادی، ۲۳۲).

حرم بودن مکه و مدینه با دلایل صحیح ثابت شده و همه اهل علم بر آن اتفاق نظر دارند. اما درباره «وادی وجّ در طائف نیز حرم است» (کردی، ۳۳۳/۳)، فقط شافعی‌ها آنرا حرم شمرده و دیگر علما با آن مخالفت کردند. دلیل مخالفت آنها نیز این حدیث زبیر است که: «در راه لیه وقتی به سدره رسیدیم پیامبرﷺ کنار کوه قرن الاسود و رو به رو با وادی نخبه توقف کرد و تا توقف همه مردم صبر کردند سپس فرمودند: شکار کردن در وج و قطع درختان خاردارش حرام است و این قبل از فرود آمدن در طائف و محاصره کردن ثقیف بود (سجستانی، ١٦٤/٢؛ شیبانی، ١٦٥/١؛ بیهقی و ابن ترکمانی، ۲۰۰/۵). پیامبر تأکید کردند «صید وادی وجّ و درختانش به تحریم خداوند عزوجل حرام هستند» (فاکهی، ۱۰۰/۵؛ اعظمی، ١٣٢/٤؛ تبریزی، ۸۳۹/۲). برخی از علما این حدیث را ضعیف دانسته‌اند. با این همه درباره اینکه پیامبر طائف را در تحریم به دو حرم مکه و مدینه ملحق ساخته و فرمود: گیاهش کنده نشود و درختش بریده نشود و شکارش فراری داده نشود و وادی وجّ را مقدّس شمرده است؛ احادیث فراوانی روایت شده‌است و دلیل صحِت این احادیث اجماع فقها بر کراهیت صید در وادی وجّ است. برخی از فقهاء دیدگاه مبهمی درباره تحریم طائف دارند ولی بیشترشان بر تحریم قاطع آن معتقدند. چنانکه در کلام امام شافعی آمده: صید وجّ مکروه است و منظور کراهت تحریمی است (ارسلان، ۲۰۲). شکار و قطع درختان و گیاهان خودرو در حرم مکه، مدینه و وج طائف بر فرد غیر محرم نیز حرام است؛ با این تفاوت که ارتکاب این

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

اعمال در حرم مکه کفاره دارد (حسب الله، ۲۹). محب الدین طبری احتمال داده این تحریم به مصداق منطقه حفاظت شده وضع شده است؛ سپس می‌گوید: «نزد ما باید به این حدیث عمل شود با اینکه ممکن است حرمتش مخصوص همان زمان بوده سپس نسخ شده باشد» (طبری، *القری*، ٦٦٦).

ضرورت بسط مفهوم حرم و تعیین حریم شهرها

بشر یکی از اعضای بی‌شمار زیست بوم کره زمین، به تنهایی بیشترین خسارت را بر محیط زیست تحمیل کرده است. از بین برد جنگل‌ها، نابودی چراگاه‌ها و نسل‌کشی حیوانات از نمونه‌ای از این خسارت‌ها است. امروزه مشکلات محیط زیست به بحران جهانی و فراگیر تبدیل شده‌است و چنانچه به صورت علمی و جدی برای رفع آن چاره‌اندیشی نشود بشر با فاجعه عظیم مواجه خواهد شد (حجازی و عربی، ۱۰۱). در این میان زندگی شهری، سبب ناپایداری انسان و محیط زیست شده‌است (مفیدی و افتخاری، ۱۸). هر چه پا از شهرهای عصر مدرن بیرون می‌گذاریم، به هر مقدار که از سکونتگاه‌های بشری و مناطق بیشتر در دسترس بشر به سمت نواحی دور از دسترس می‌رویم، طبیعت و محیط‌زیست به شکل اولیه خود بیشتر قابل رویت است و میزان آسیب‌های وارده به آن کمتر است. از این رو برای کاستن این آسیب‌ها ابتدا باید از انسان‌ها و همین مناطق نزدیک به محل سکونت آنان آغاز کرد. پژوهشگران برای حل معضل‌های زیست محیطی، راه‌حل‌های گوناگون مطرح می‌کنند. اغلب این راه‌حل‌ها، فنی و پر هزینه‌اند. به سبب هزینه‌های زیاد این طرح‌ها، محققان به تغییر سبک زندگی مردم و راه‌حل‌های رفتاری علاقمند شده‌اند و نقش عوامل انسانی برای مقابله با مشکلات محیط‌زیستی و نیز یافتن راه‌حل‌های مناسب، بیش از پیش موردتوجه اندیشمندان و صاحب‌نظران قرارگرفته است (Shivakumar&Vamadevappa,3). با اندکی تأمل در بحران‌های مختلف محیط‌زیستی که بشر پشت سرنهاده، روشن می‌شود آنچه این بحران‌ها را تشدید می‌کند، کم‌سوادی محیط‌زیستی است. از همین رو اصلاح روند بحران محیط‌زیست به اعتقاد عموم صاحب‌نظران، مشروط به اصلاح آموزه‌های انسان و تغییر در نگرش، بینش و دانش‌انسان نسبت به سرنوشت خود و محیط

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

پیرامونش است. بر اساس تعریف یونسکو، سواد محیط‌زیستی آموزش عملی پایه‌ای برای همه مردم است که برای آنها دانش، مهارت‌ها و انگیزه‌های مقدماتی را فراهم می‌کند تا بتوانند نیازهای محیط‌زیستی خود را برطرف کرده و به توسعه پایدار کمک کنند (عظیمی و دیگران، ۱۳). برای برخورداری از سواد محیط‌زیستی، نیازمند آموزش محیط‌زیستی هستیم و آموزش محیط‌زیستی نیز هم‌چون هر آموزش دیگر، متضمن سه حیطه دانش (شناخت)، نگرش (تعهد اخلاقی و زیباشناختی) و مهارت (عمل به راهکارهای محیط‌زیستی) است (رهادوست، ۱۱۵). استرن و همکارانش معتقدند نوع نگرش به محیط، ریشه در نظام ارزشی اشخاص دارد. نگرش افراد در مورد موضوعات محیطی بر اساس میزان ارزشی است که این اشخاص برای خود، دیگران یا گیاهان و حیوانات (موجودات دیگر) قایل‌اند (Stern,4). شک نیست که باورهای مذهبی نقش پررنگی در شکل‌گیری نظام ارزشی افراد و تعیین نوع نگاه آنها به مسائل دارد. با توجه به اینکه آموزه‌های انسان و تغییر در نگرش، بینش و دانش او نسبت به خود و محیط پیرامونش شرط لازم برای اصلاح روند تعامل انسان با محیط‌زیست است و دین و اعتقادات مذهبی از مهمترین عوامل شکل‌دهنده نظام ارزشی اشخاص بوده و باورهای مذهبی همچنان نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش افراد به خود و محیط دارند، شایسته است که از مفاهیم دینی و مذهبی در برنامه‌های آموزشی جهت ارتقاء سواد محیط‌زیستی مردم بهره برد.

یکی از این مفاهیم دینی در سیره پیامبر گرامی اسلام، مفهوم «حرم» است. در دوره حیات پیامبر اسلام ﷺ و حتی مدت‌ها پس از آن در حجاز تنها سه سکونتگاه مکه، مدینه و طائف با استانداردهای آن دوره شهر نامیده می‌شدند. بگونه‌ای که مولف *حدود العالم من المشرق الی المغرب*، در قرن چهارم هجری برای حجاز جز این سه شهر، مختصات شهر دیگری را نیاورده است. او حتی ٤٠٠ سال پس از عصر پیامبر طائف را «مدینه الصغیر» و یا شهر کوچک نامیده است! (*حدودالعالم*، ٦٥-١٦٦١). مدت‌ها قبل از آن که بشر عصر مدرن به این نتیجه برسد که برای بقا و ادامه حیات بشر و سکونتگاه‌های بشری نیاز به حفاظت و نگهداری از پوشش گیاهی و حیات جانوران پیرامون این سکونتگاه‌هاست، نبی اکرم ﷺ برای دو شهر اول به تحقیق و برای دیگری

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

به اختلاف حرم تعیین کردند. تعیین حرم برای شهرهای مکه و مدینـه و طـائف چنـان تأثیرگذار بود که هالیدی، پیامبر اسلامﷺ را از متقدمین نظریـه کمربنـد سـبز شـهرها انگاشته و می‌نویسد: «در قرن هفتم مـیلادی، حضـرت محمـدﷺ یـک فـرم اولیـه از کمربند سبز را در اطراف مدینه ایجاد کرد. پیامبر گرامی اسلام ایـن عمـل را بـا ممنـوع کردن قطع هرگونه درخت در محدوده ۱۲ مایل مربعی اطراف شهر انجـام داد» (داداش پور و همکاران، ۱). کمربند سبز شهرها ایده‌ای بود که در دوران معاصر و بـرای اولـین بار در انگلستان در دهه ۱۹۳۰ پایه‌ریزی شد (همان، ۱). اما این سیاست تا پیش از دهه ۱۹۹۰ برای حفاظت از حریم شهر و ممانعت از پراکندگی شهرها و جلوگیری از ادغام شهر و شهرک ها اعمال می‌شد و هدف غائی طراحان آن ممانعت از بزرگ شدن بی‌حد و حصر شهرها بود. پس از ۱۹۹۰ ویژگی تفریحی و زیست محیطـی کمربنـد سـبز نیـز مورد توجه قرار گرفته و عملکردهای جدیدی نیز برای آن تعریف شد (همان، ۱).

بدون تردید مفهوم حرم بسی فراگیرتر از ایده کمربند سبز شهری بوده، نه یـک فـرم اولیه از آن! مفهوم حرم به دلایلی بر ایده کمربند سبز شهرها برتـری دارد. در حـرم بـر خلاف طرح کمربند سبز هدف اصلی حفظ و نگهداری محیط زیست به همـان حالـت اولیه و طبیعی است؛ در حالی که ایده مذکور برای محدود کردن رشد بی‌رویـه عرضـی شهرها و ادغام شهرها و شهرک‌ها درهم بوده‌است. مهمتـر آنکـه غایـت کمربنـد سـبز شهری ایجاد یک فضای مصنوعی با کاشت درخت‌ها و گیاهان در اطراف شهرهاست و در آن خبری از حفاظت از حیات جانوری اطراف شهرها نیست؛ در حالی که در حـرم حفظ و بقای محیط زیست طبیعی شامل گیاهان و حیوانات محدوده حرم مد نظر بـوده است. با مقایسه ساده دستاورد بشری کمربند سبز شهرها با مفهوم حرم در سیره پیـامبر به سادگی روشن می‌شود مفهوم حرم بسیار فراگیرتر و جامع‌تر از طرح مـذکور بـوده و حرم به مثابه یکی از جنبه‌های سیره پیامبر، بسان دیگر سنت‌هـای آن حضـرت مهـم و مفید بوده و بکار بستن قوانین حاکم بر آن در حفظ محیط زیست اطراف سکونتگاه‌های بشری تأثیر فراوانی خواهد داشت. به این ترتیب، ضرورت تغییر در نگـرش انسـان‌هـا نسبت به محیط‌زیست و رفتار بهتر با آن و نیزکارکرد مثبتی که اجرای قوانین حـرم بـر مکه، مدینه و طائف و علی الخصوص دو شهر اول گذاشته، مشـوقی بـرای بسـط ایـن

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

مفهوم به دیگر شهرها خواهد بود. برای نمونه مکه و مدینه پس از قرن‌ها، با وجود اینکه سالانه هزاران و بلکه هم اکنون میلیون‌ها نفر زائر را پذیرا می‌شوند، تنوع گیاهی و جانوری خود را همچنان حفظ کرده‌اند.

امکان بسط مفهوم حرم به دیگر شهرها و تعیین حریم برای آنها

برخی با بکارگیری مفهوم حرم برای دیگر شهرها، حتی به صورت اسمی مخالفت کرده‌اند. برای نمونه ابن تیمیه در مقابل بکار بردن صفت حرم برای دو شهر «قدس شریف» و «الخلیل» در فلسطین موضع تندی گرفته می‌نویسد: «در بیت المقدس و در خاک الخلیل مکانی بنام حرم نیست و در هیچ جای جهان به‌جز سه مکان، حرم مکه که به اتفاق همه مسلمانان حرم است و خداوند آن را شرف داده است، دومی حرم النبی ﷺ از منطقه عیر تا ثور برید نزد جمهور علما چون مالک، شافعی و احمد، حرم است و برای این مطلب احادیث صحیح فراوانی از پیامبر ﷺ روایت شده‌است و سومی وادی وج در طائف است دلیل این قول هم حدیثی است که احمد در مسندش روایت کرده و در کتاب صحاح نیست و این وادی وج نزد شافعی حرم است چون معتقد به صحّت حدیث است و نزد بیشتر علما مسلمان حرم نیست. حرم مکانی است که شکار صیدش و قطع درختان و گیاهانش را خداوند حرام قرار داده است و خارج از این سه مکان صید و قطع درخت حرام نمی‌باشد» (حرانی، ۱۵/۲۷). بسیاری از علمای سلفی از ابن تیمیه پیروی کرده و گاهی مواضع تندتری نیز اتخاذ کرده‌اند (سقاف، ۳۳٦؛ منجد، ۳؛ عفانه، ۲۱٤/۵). حسام‌الدین عفانه علاوه بر اینکه اطلاق نام حرم به جز حرمین مکه و مدینه را صحیح نمی‌داند، بکار بردن واژه حرم برای مسجدالاقصی و مسجد ابراهیمی را فاقد جواز شرعی و بدعتی بی‌ریشه می‌داند (عفانه، ۲۱٤/۵). جالب این‌که تمامی این موضع‌گیریهای تند صرفاً برای بکار بردن نام حرم برای اماکن مقدس در فلسطین بود و هیچ کس به حرمت شرعی شکار و بریدن درختان در شهرهای مذکور قائل نبوده‌است.

تاکنون هیچ کس در موضع‌گیری تند و متعصبانه ابن تیمیه و دیگر رهروان او مناقشه‌ای وارد نکرده است. شاید به این دلیل که نیازی برای مخالفت احساس

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

نشده‌است. صرف خواندن یک مکان به نام حرم، آن هم جهت تکریم نمی تواند حکم شدید بدعت در دین را داشته باشد. دلیل دیگر بر نادرستی پندار ابن تیمیه و باورمندان او بر عدم جواز بسط مفهوم حرم سخن خودشان است. آنان معتقدند که «حرم جائی است که خداوند شکار و گیاهش را حرام کرده باشد» در حالی که در مورد «مدینه» و «وادی وج» هیچ آیه‌ای نازل نشده‌است. رسول خدا ﷺ این دو مکان اخیر را حرم قرار داد با این تفاوت که هیچ مجازات شرعی برای متخلفین از قوانین حرم در مدینه و وادی وج اعلام نشده‌است. اصولاً مفهوم حرم در مورد دو شهر اخیر، نه جزو اعتقادات و نه حتی عبادات است که تسری آن به دیگر جاها بدعت در دین و گمراهی باشد؛ بلکه تصمیمی است که پیامبر ﷺ به عنوان حاکم اتخاذ کرده و مهمترین اثر این تصمیم حفظ منابع طبیعی اطراف شهرهای مهم آن عصر بوده‌است. اینکه پیامبر ﷺ می‌فرماید: «خداوندا من [مدینه] را حرم اعلام می‌کنم که... گیاهش کنده نشود و درختش قطع نشود...» (شیبانی، ۳۱۸/۱) و «پروردگارا! ابراهیم مکه را حرم قرار داد و من ما بین این دو سنگلاخ را حرم قرار می‌دهم» (ترمذی، ۲۰۵/٦؛ طبری، *جامع البیان*، ٥٤١/٢)؛ و ایشان برای متخلفین از قوانین شرعی حرم در مدینه و وادی وج، برخلاف حرم مکی، هیچ مجازات شرعی پیش‌بینی نکرد، دلیل روشنی است بر این که این تصمیم از سوی پیامبر ﷺ به عنوان حاکم اسلامی است و نه شارع و پیامبر! نه حکم صریح خداوند است و نه از زمره عبادات! و رسول اکرم در مقام حاکم اسلامی مفهوم حرم را که از سوی خداوند برای مکه اعلام شده بود به شهرهای مدینه و طائف بسط داده است. بنابراین نخستین کسی که این مفهوم را بسط داده شخص پیامبر اسلام بوده‌است. این رویکرد پیامبر ﷺ می‌تواند زمینه جواز بسط تئوریک مفهوم حرم بر دیگر شهرها را فراهم کند.

برخی در مخالفت با تعیین مناطق حفاظت شده به این سخن پیامبر استناد می‌کنند که ایشان فرمود: «**لا حمی الاّ لله و لرسوله**» (مزی، ٢٣٧/٤). اما سمهودی معتقد است که این حدیث پیامبر ﷺ مفهومش آن است که ایجاد منطقه حفاظت شده با این ویژگی حرمین وجود ندارد ولی پیامبر ﷺ برای مصلحت عموم مسلمانان منطقه حفاظت شده

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

ایجاد کردند، نه به کیفیتی که دیگران برای منافع شخصی خود انجام دادند. به عنوان نمونه پیامبرﷺ برای اسب‌های خود و مجاهدان، منطقه نقیع را حفاظت شده اعلام کردند (شیبانی، ۹۱/۲). پس از پیامبرﷺ، خلیفه دوم زمینی را منطقه حفاظت شده تعیین کرد که پیشتر توسط پیامبرﷺ حفاظت شده اعلام نشده بود (سمهودی، ۳/ ۱۰۸۷-۱۰۸٦). «**لا حمی الاّ لله و لرسوله**» مفهومش این است که ایجاد منطقه حفاظت شده باید چونان منطقه حفاظت شده خداوند و پیامبرش به نفع نیازمندان و فقرا و عموم مسلمانان باشد نه مانند عصر جاهلیت که افرادی خاص و قدرتمند به مصلحت خود و برای تفریح و شکار منطقه ممنوعه ایجاد می‌کردند (ماوردی، ۳۷٤-۳۷۳). دیگر آنکه در احکام دین اسلام قابلیت تعمیم بسیار است، آنچه از سیره پیامبرﷺ و سلف صالح به ما رسیده است چنین باوری را تثبیت می‌کند. نمونه‌های بسیاری از این دست می‌توان در شریعت اسلام یافت. به هنگام خروج اهل نهروان بر خلیفه بر حق پیامبرﷺ، علی بن ابی‌طالب‌ؑ، عبدالله بن عباس را برای مذاکره با آنان فرستاد. ابن عباس پس از شنیدن اعتراضات خوارج فرمود: «اما گفته شما درباره حکم قرار دادن مردان در امر دین خدا، من برای شما از کتاب خدا آیاتی را تلاوت می‌کنم که ناقض قول شماست، خداوند حکم درباره ربع درهم که قیمت یک خرگوش است را به بندگان تفویض کرده است، سپس این آیه را تلاوت فرمود: «**لا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَ أَنْتُمْ حُرُمٌ** ...» [۵:۹۵]؛ و در مورد اختلاف زن و شوهر اینگونه فرمودند: «**وَ إِنْ خِفْتُمْ شِقاقَ بَيْنِهِما فَابْعَثُوا حَكَماً من أَهْلِهِ وَ حَكَماً من أَهْلِها**» [٤:۳۵]؛ شما را به خداوند سوگند! آیا ایجاد صلح و حلّ اختلاف امّت و حفاظت جانشان از حکم درباره یک خرگوش و اختلاف یک زن مهمتر و افضل‌تر نیست؟ گفتند: قطعا رفع اختلاف امّت برای تعیین حکم شایسته‌تر است (ابن‌جوزی، ۱۲٦/۵). بنا بر منطق عبدالله بن عباس، چرا نتوان ایده موفق حرم در سیره پیامبر را به دیگر شهرها تسری بخشید.

از سوی دیگر در اسلام دولت به عنوان حاکم، به شرط عدم مخالفت با نص صریح شرع، در امور جاری کشور صلاحیت قانون‌گذاری دارد (قرضاوی، ٤۷). بنابراین ضروری است که حاکم مسلمان با صدور قوانین مانع از تخریب منابع طبیعی شود.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

بدون تردید یکی از راهکارهای بشر برای حفاظت از محیط زیست ایجاد کمربند سبز شهرهاست. ایده‌ای که در کاهش مشکلات زیست محیطی شهرهای بزرگ نقش بسزایی داشته است. با این همه قوانین و مقررات موجود در حرم بسی بازدارنده‌تر از قوانین حاکم در ایده پیش گفته بوده و ریشه دینی حرم نقطه قوت دیگر آن است.

برنامه‌ریزی و اجرای موفق طرح‌هایی نظیر کمربند سبز شهری با مختصاتی شبیه حرم، در کشورهای پیشرفته نشانه این است که مفهوم حرم در دوران جدید و در شهرهای مدرن امروزی هم کاربرد و کارایی دارد. همچنین در صورت نیاز می‌توان طرح‌های جدیدی بر مبنای مفهوم حرم پیشنهاد کرد که ضرورت‌ها و محدودیت‌های زندگی نوین شهری در آن لحاظ شده باشد.

نتیجه

مفهوم حرم در سیره پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در مورد سه مکان به کار رفته است. حرم مکی در شهر مکه، حرم مدنی در شهر مدینه و حرم وادی وج در طائف. در مورد حرم مکه آنچه از منابع برمی‌آید بر اساس حکم الهی بوده و قدمت آن به دوران قبل از اسلام برمی‌گردد. در مورد حرم مدنی و وادی وج هیچ اشاره‌ای در قرآن کریم نشده‌است و تنها در سیره پیامبر به آنها اشاره شده‌است. محدودیت‌های زیست محیطی که در حرم اعمال شده شامل قطع نکردن درختان، منع کندن گیاهان، شکار نکردن حیوانات و نترساندن آنها می‌شود. این محدودیت‌ها در حفاظت از محیط زیست اطراف سکونتگاه‌های بشری و علی الخصوص شهرها می‌تواند مؤثر باشد. علی الخصوص در دورانی که رفتار انسان‌ها صدمات بسیاری بر محیط زیست کره زمین وارد ساخته و شدت این آسیب‌ها در مناطق اطراف سکونت‌گاه‌های انسانی بیشتر است. انسان برای کاستن از اثرات مخرب دخالت خود در محیط زیست و جبران آن باید از نزدیکترین مناطق به سکونتگاه‌های خود آغاز کند. این دریافت از دهه ۱۹۳۰ میلادی منجر به شکل‌گیری مفهوم کمربند سبز شهری شد. با این همه شکل نهایی و انسجام یافته این مفهوم نسبت به مفهوم حرم بسیار ابتدائی است، چرا که در ایجاد کمربند سبز شهرها نوعی عکس العمل و واکنش در جبران خسارت‌ها نهفته است. به عبارت دیگر این

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

طرح برای جبران زخم‌هایی است که بشر با دست خود بر پیکره زمین وارد کرده است، در حالی که در مفهوم حرم بحث پیشگیری و حفاظت از ایجاد خسارت بر محیط زیست مطرح است. مفهومی که بسی پیشرفته‌تر از طرح کمربند سبز شهری است. برتری دیگر مفهوم حرم بر کمربند سبز شهرها در مصنوعی بودن دومی و طبیعی بودن اولی است. به عبارت بهتر مفهوم کمربند سبز شهری برساخته دست بشر و مصنوعی است. در حالی که در مفهوم حرم نگهداری و حفاظت از طبیعت به همانگونه‌ای که هست مقصود است. اعلام حرم مدنی و وادی وج از سوی پیامبر اسلام خود به نوعی تعمیم و بسط مفهوم حرم از مکه به دیگر شهرها بوده‌است. افزون بر اینکه در شریعت اسلام امکان بسط مفاهیم شرعی در جهت تأمین منافع مسلمین یا دفع ضرر از آنان وجود دارد. بر این اساس امکان بسط تئوریک مفهوم حرم به دیگر شهرها و تعیین حریم برای آنها در جهت حفظ محیط زیست شهرها امکان‌پذیر است. این رهیافت در کنار دیگر راه حل‌های پیش‌گفته، می‌تواند راهگشای مسائل و آسیب‌های زندگی شهرنشینی در عصر مدرن باشد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

منابع

- قرآن کریم.
- ابن الضیاء، أبو البقاء محمد بن أحمد، *تاریخ مکة المشرفة والمسجد الحرام والمدینة الشریفة والقبر الشریف*، تحقیق علاء إبراهیم، أیمن نصر، بیروت، دارالکتب العلمیة، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٤ م.
- ابن عباد، الصاحب، *المحیط فی اللغة*، مصدر الکتاب، موقع الوراق http://www.alwarraq.com.
- ابن فارس، أبوالحسین أحمد، *معجم مقاییس اللغة*، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، بی‌جا، دارالفکر، ١٣٩٩ـ - ١٩٧٩م.
- ابن منظور الافریقی المصری، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، بیروت، دارصادر، بی‌تا.
- ابن نجیم المصری، زین الدین بن إبراهیم، *البحر الرائق شرح کنز الدقائق وفی آخره: تکملة البحر الرائق لمحمد بن حسین الطوری الحنفی القادری*، وبالحاشیة: منحة الخالق لابن عابدین، بی‌جا، دارالکتاب الإسلامی، الطبعة الثانیة، بی‌تا.
- ابن‌جوزی، أبوالفرج عبدالرحمن بن علی، *المنتظم فی تاریخ الملوک والأمم*، بیروت، دار صادر، الطبعة الأولی، ١٣٥٨ق.
- ارسلان، شکیب، *الرحلة الحجازیة المسماء الارتسامات اللطاف فی خاطرالحاج الی اقدس مطاف*، دارالنوادر، بیروت، چاپ اول، ١٤٢٨.
- أزدی، أبوبکر محمد بن الحسن بن درید، *جمهرة اللغة*، تحقیق رمزی منیر بعلبکی، بیروت، دارالعلم للملایین، ١٩٨٧م.
- اصبهانی، أبونعیم أحمد بن عبدالله، *المسند المستخرج علی صحیح الإمام مسلم*، تحقیق محمد حسن محمد حسن إسماعیل الشافعی، بیروت، دارالکتب العلمیة، الطبعة الأولی،١٤١٧- ١٩٩٦ م.
- اعظمی، محمد ضیاء الرحمن، *المنة الکبری شرح وتخریج السنن الصغری*، ریاض، مکتبة الرشد، ١٤٢٢- ٢٠٠١م.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

- بخاری، ابوعبدالله محمد بن إسماعیل، *الجامع الصحیح*، حسب ترقیم فتح الباری، قاهره، دارالشعب، الطبعة الأولی، ١٤٠٧ - ١٩٨٧م.
- بغدادی، ابوجعفر محمد بن حبیب، *المحبر*، تحقیق إیلزة لیختن شتیتر، بیروت، دار الآفاق الجدیدة، بی‌تا.
- بغدادی، محمد بن حبیب، *المنمق فی أخبار قریش*، تحقیق خورشید أحمد فارق، بیروت، عالم الکتب، الطبعة الأولی، ١٤٠٥ -١٩٨٥م.
- بیهقی، أبوبکر أحمد بن الحسین و ابن الترکمانی، علاء الدین علی بن عثمان، *السنن الکبری وفی ذیله الجوهر النقی*، حیدرآباد، مجلس دائره المعارف النظامیه الکائنه، الطبعة الأولی، ١٣٤٤.
- پاکتچی، احمد، «حرم»، *دائره المعارف بزرگ اسلامی*، تهران، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، ١٣٩٢ش.
- تبریزی، أبوعبد الله ولی الدین محمد بن عبد الله، *المشکاة المصابیح*، تحقیق محمد ناصر الدین الألبانی، بیروت، المکتب الإسلامی، الطبعة الثالثة، ١٩٨٥م.
- ترمذی، أبی عیسی محمد بن عیسی، *الجامع الکبیر(سنن الترمذی)*، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت، دارالغرب الإسلامی، ١٩٩٨ م.
- جوهری، إسماعیل بن حماد، *الصحاح تاج اللغة وصحاح العربیة*، تحقیق أحمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین، الطبعة الرابعة، ١٤٠٧ - ١٩٨٧م.
- حجازی، یوسف و عربی، فائزه، «عوامل موثر در جلب مشارکت سازمان های غیردولتی در حفاظت محیط زیست»، مجله محیط شناسی، سال ٣٤، شماره ٤٧، ١٣٨٧ش.
- *حدود العالم من المشرق الی المغرب*، چاپ ستوده، تهران، دانشگاه تهران، ١٣٤٠ش.
- حرانی، تقی الدین أبو العباس أحمد بن عبد الحلیم، *مجموع الفتاوی*، تحقیق أنور الباز - عامر الجزار، بی‌جا، دارالوفاء، الطبعة الثالثة، ١٤٢٦/ ٢٠٠٥م.
- حسب الله، محمد، *الریاض البدیعة فی أصول الدین وبعض فروع الشریعة علی مذهب الإمام الشافعی رضی الله عنه*، نیودهلی، مکتبه اشاعت الاسلام، بی‌تا.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

- داداش پور، هاشم، جوادی، محمد و رفیعیان، مجتبی، «بررسی نحوه ایجاد کمربند سبز و تاثیر آن در هدایت و کنترل رشد شهری حریم تهران»، معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۱۳، پائیز و زمستان ۱۳۹۳ش.
- دقر، عبدالغنی، *معجم القواعد العربیة فی النحو والتصریف وذیل بالإملاء*، دمشق، دارالقلم، ١٤٠٦.
- دهلوی، الإمام أحمد المعروف بشاه ولی الله ابن عبد الرحیم، *حجة الله البالغة*، تحقیق سید سابق، قاهرة ـ بغداد، دارالکتب الحدیثة ـ مکتبة المثنی، بی‌تا.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن أحمد، *تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، تحقیق د. عمر عبد السلام تدمری، بیروت، دارالکتاب العربی، الطبعة الأولی، ١٤٠٧- ١٩٨٧م.
- رهادوست، بهار، «سواد زیست‌محیطی»، نشریه *زیبا شناخت*، شماره ۱۸، ۱۳۸۷ش.
- السامرائی، مهدی صالح، احکام الحرمین المکی و المدنی فی فقه الاسلامی، رساله فوق لیسانس، جامعه بغداد، کلیه العلوم الاسلامیه.
- سجستانی، أبوداود سلیمان بن الأشعث، *سنن أبی داود*، تحقیق ناصرالدین البانی، بیروت، دارالکتاب العربی، بی‌تا.
- سقّاف، علوی بن عبد القادر، *المنتخب من کتب شیخ الإسلام ابن تیمیة*، ریاض، دارالهدی للنشر والتوزیع، الطبعة الأولی، ١٤١٩- ١٩٩٨م.
- سهیلی، أبوالقاسم عبدالرحمن بن عبد الله، *الروض الأنف فی شرح غریب السیر*، مدینه، مکتبة المسجد النبوی، بی‌تا.
- سیوطی، عبدالرحمن بن أبی بکر، *الدر المنثور فی التفسیر بالماثور*، تحقیق مرکز هجر للبحوث، مصر، دار هجر، ١٤٢٤- ٢٠٠٣م.
- شیبانی، أحمد بن حنبل أبوعبدالله، *مسند الإمام أحمد بن حنبل*، الأحادیث مذیلة بأحکام شعیب الأرنؤوط علیها، قاهره، مؤسسة قرطبة، بی‌تا.
- صفدی، صلاح الدین خلیل بن أیبک، *الوافی بالوفیات*، تحقیق أحمد الأرناؤوط وترکی مصطفی، بیروت، دار إحیاء التراث، ١٤٢٠- ٢٠٠٠م.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، *جامع البیان فی تأویل القرآن*، تحقیق أحمد محمد شاکر، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولی، ١٤٢٠ - ٢٠٠٠م.
- طبری، محب الدین أبو العباس أحمد بن عبد الله، *القری لقاصد أم القری*، تصحیح مصطفی السقا، بیروت، المکتبة العلمیة، ١٤٣١.
- عظیمی، محمد و دیگران، «تبیین نشانگرهای سواد زیست‌محیطی بر اساس استانداردهای سواد علوم در پروژه ٢٠٦١ آمریکا»، چهاردهمین سمینار آموزشی محیط‌زیست در سالن اجتماعات انتشارات فنی ایران، تهران، دی ١٣٩٢ش.
- عفانه، حسام الدین بن موسی، *فتاوی یسئلونک*، الخلیل، مکتبه دندیس، ١٤٢٨.
- علی، جواد، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام*، بی‌جا، دارالساقی، الطبعة الرابعة ١٤٢٢هـ/ ٢٠٠١م،
- فاکهی، أبوعبد الله محمد بن إسحاق بن العباس المکی، *أخبار مکة فی قدیم الدهر وحدیثه*، تحقیق د. عبد الملک عبد الله دهیش، بیروت، دار خضر، ١٤١٤.
- فیروزآبادی، محمدبن‌یعقوب، *القاموس‌المحیط*، تحقیق محمدنعیم‌العرقسوسی، بی‌جا، مؤسسة الرسالة، ١٤٢٦.
- قرضاوی، یوسف، *السیاسه الشرعیه فی ضوء نصوص الشریعیه و مقاصدها*، قاهره، مکتبه الوهبه، ١٩٩٨م.
- قره خلو، مهدی، «شاخص‌های توسعه پایدار شهری»، نشریه *جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای*، شماره ٨، ١٣٨٥ش.
- کردی، محمد طاهر، *التاریخ القویم لمکة و بیت الله الکریم*، ٣جلد، بیروت، دار خضر، ١٤٢٠.
- ماوردی، أبوالحسن علی بن محمد، *الاحکام السلطانیه*، تحقیق أحمد جاد، بی‌جا، ١٤٢٧.
- محجوب میر غنی، عبدالله بن ابراهیم، *عدة الإنابة فی أماکن الإجابة*، مکه مکرمه، المکتبه المکیه، ١٤٢٩ق.
- مرصوصی، نفیسه، نبی‌الله حسینی شه پریان و رضا حسینی کهنوج، «بررسی میزان

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]

پایداری توسعه زیست محیطی در شهرستان‌های استان خوزستان»، فصلنامه *مدیریت و برنامه‌ریزی محیط زیست*، شماره ١٤، زمستان ١٣٩٣ش.
- مزی، جمال‌الدین أبوالحجاج یوسف بن عبد الرحمن، *تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف*، تحقیق عبدالصمد شرف الدین، بی‌جا، المکتب الإسلامی و الدار القیّمة، ١٤٠٣ق، ١٩٨٣م.
- مفیدی شمیرانی، مجید و علی افتخاری، «توسعه پایدار شهری، دیدگاه‌ها و اصول اجرایی آن در کشورهای در حال توسعه»، فصلنامه *ساخت شهر*، شماره١٢، ١٣٨٨ش.
- منجد، الشیخ محمد صالح، *فتاوی الشیخ محمد صالح المنجد*، تصحیح نورعلی یف فردوسی، بی‌جا، ٢٠٠٧م.
- مهشواری، شریرام، *توسعه پایدار و مدیریت دولتی در هند*، تهران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، ١٣٨٧ش.
- نسائی، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعیب، *السنن الکبری*، تحقیق حسن عبد المُنعم حسن شلبی، بی‌جا، موسسه الرساله، بی‌تا.
- نیسابوری، أبوالحسین مسلم بن الحجاج بن مسلم القشیری، *الجامع الصحیح المسمی صحیح مسلم*، بیروت، دارالجیل بیروت + دار الأفاق الجدیدة، بی‌تا.
- یاقوت حموی، أبوعبدالله، *معجم البلدان*، بیروت، دارالفکر، بی‌تا.
- Stern, P.C., Dietz, T., Guangano, G.A.The new Ecological paradigm in Social-Psych-logocal Context, Environment and Behavior, Vol. 27, pp.723-743., 1995.
- Shivakumar, S. G., Vamadevappa, H.V., Environmental Attitude among the Secondary School Students. Indian Streams Research Journal, Vol. 1, No. 4, pp. 1-5, 2011.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOR: 20.1001.1.22519726.1398.1.36.1.1]